

ТЕМА XXII ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Етнологія релігії як відносно нова дисциплінарна галузь релігієзнавства виникла на стику дослідження етносу і релігії різними науками. У рамках етнології релігії вирішується багато проблем, зокрема те, як визначати і який зміст вкладати в поняття етносу і релігії, етнічної релігії, національної релігії, національної церкви тощо; в чому виявляється взаємозв'язок і взаємодія релігії та етносу; чи є релігія неодмінною, органічною ознакою етносу.

Досліджуючи функціональність релігії та етносу, етнологія релігії цікавиться проблемою походження і початків цих двох феноменів; з'ясовує вплив релігії на формування етносу і навпаки те, як етнос формує свою релігію і які зміни вносить він у чужі релігії, приймаючи їх як свої. Нова наука визначає ті закономірності, за якими розвиваються етнос і релігія у своїй взаємодії; прогнозує перспективи взаємозв'язків і взаємовпливів етносу та релігії на майбутнє.

Як бачимо, предметне поле етнології релігії – дуже широке. Воно, власне, включає весь сукупний релігійний досвід певних етнічних спільнот, тобто їх релігійні уявлення та релігійну практику, зафіксовані в історії етносу та його релігії пам'ятки матеріальної та духовної культури, що відображають появу і розвиток, природу і характер етнорелігійного зв'язку. Коротко визначаючи предмет етнології релігії, зауважимо, що вона вивчає релігійні аспекти життєдіяльності етносів та етнічні особливості релігійного буття окремої особи-носія певної етнічності або загалом етнічної спільноти. Відтак етнологія релігії покликана виявляти і вивчати взаємозумовлені, складні й суперечливі зв'язки етнічної та релігійної сфер суспільного життя.

1. Релігія як етнічна ознака народу

Релігія та етнос – явища, які, незважаючи на відмінність своєї природи, тісно пов'язані між собою онтологічно, історично і функціонально. Цей зв'язок настільки глибокий і тривалий, що взагалі постає питання про релігію як одну із етнічних ознак народу.

Сучасні теорії нації вважають релігію одним із найдавніших проявів людської культури і зазначають, що вона є складовою етносу. Але, розглядаючи взаємозв'язок і взаємозалежність релігії та етносу, слід усвідомлювати, що ці явища відмінні. Релігія, як ніякі інші суспільні феномени, що виступають суто природними вимірами людської дійсності, відображає трансцендентні сфери буття людини. Вона є ірраціональним вираженням вищого щодо людини буття. Етнос же – не надприродне явище, а результат взаємодії різних складових у процесі природного творення певної спільноти людей, між якими наявні

різноманітні зв'язки в соціально-економічній, культурній, географічній та інших сферах. Якщо релігія покликана наблизити, пов'язати людину з Богом, то в рамках етносу людина пов'язується з подібними до себе членами свого племені, народності, нації.

Як бачимо, онтологічні основи буття людини в релігії та етносі – відмінні. Вони не можуть заміщувати один одного і навіть не є рівнозначними. Етнос і релігія різноплощинні: етнос – природна, соціальна, культурна, навіть економічна одиниця, релігія ж за своєю суттю є явищем, що має ірраціональну природу, слугує виявом трансцендентності.

Під час етногенезу (на відміну від націогенезу) релігія постає одним із найважливіших компонентів цього процесу. Вважається, що всі релігії є етногенетичними, бо їх поява і розвиток відбувалися в рамках певного соціального, в т.ч. й етнічного організму, який творив і свою релігію, культ, специфічну форму колективного або індивідуального усвідомлення, переживання трансцендентного, вшанування та поклоніння йому.

В умовах первісного суспільства релігія стала єдиним зримим виявом етнічного. Саме в релігії фіксуються конкретні культурні досягнення етнічної спільноти, а відтак і рівень її розвитку. У первісну епоху існували такі тісні зв'язки між релігією та етносом, між обрядовими діями та плем'ям, серед якого вони були поширені, що можна говорити про поєднання у той час релігійного та етнічного, їх тотожність. Релігія виступала тоді засобом вираження плем'яної (протоетнічної) належності.

Релігійні уявлення кожного народу своєрідні, відмінні від інших, тісно пов'язані з їх етнічною картиною світу. Це тому, що релігія фіксує в понятті Бог результати пізнання світу, самої людини, увесь (на перших порах) духовний (і не тільки) досвід етносу. Відтак релігія дає не тільки універсальні, а насамперед етнічні форми осмислення людиною глибинних основ буття. Кожному народові характерне своєрідне сприйняття трансцендентного, через призму якого етнос організовує та відтворює світ.

Зростаючи разом з етносом, його релігія сприяє формуванню народу, інтегрує його завдяки спільній ідеології, єдиному віровченню, формам відправи культу тощо. Така релігія зберігає народ, його традиції, передаючи їх з покоління в покоління. Як наслідок взаємодії релігійного та етнічного, формується етнорелігійність, яка відрізняє не тільки одну релігію від іншої, а насамперед народ від народу. Тому належність індивіда до певної релігії постає як його етнічна належність.

З розвитком людства як етнospільноти характерний для початкових етапів його історії процес поєднання етнічного та релігійного поступово припиняється. У різних народів тривалий час етнічне виступає в ролі визначального чинника етнорелігієгенезу. Але з часом релігійне в людській історії починає домінувати. Етнічне відходить на другий план, виявляється несуттєвим. Лише у нові, а

особливо в новітні часи етнічне бере своєрідний реванш, коли відбувається всесвітній вибух національних рухів. У посталих секуляризованих суспільствах етнічне у своїх взаємовідносинах із релігійним набуває домінантного значення.

Якщо для етносу релігія, безумовно, є характерною ознакою, оскільки, як правило, кордони етнічного і релігійного зближуються, то для нації наявність релігії як складової вже не є обов'язковою. Це особливо стосується сучасних націй, скажімо американської, де релігія (якась конкретна) не виступає критерієм національної ідентифікації. Навіть українців, які етнічно і релігійно більш гомогенні, ніж американці, не можна ототожнити з якоюсь однією релігією. На сьогодні взагалі жодний народ у світі не зберіг своєї релігійної однорідності. Людство перетворилося на багатоетнічну та полірелігійну спільноту.

Таким чином, онтологічний та історичний зв'язок між релігією та етносом, в результаті якого буття будь-якої релігії можливе і реальне лише в рамках певного етносу, де вона виникає, функціонує, трансформується, дає підстави вважати релігію певним етнічним індикатором народу. У даному разі, в структурі ознак етносу релігія не є домінуючою, а лише додатковою складовою. Як правило, тут мова може йти не про релігію взагалі, а про конкретні її конфесійні визначеності.

Що ж до етносу, то він виступає для релігії необхідним ґрунтом, основою її виникнення, тим полем реального буття релігії, де вона розгортає свої трансцендентні смисли. Релігія ж щодо етносу постає суперечливим, поліваріантним за своїм характером духовним важелем впливу, який виконує різні функції в етнонаціональному житті.

2. Космополітизм та етнічність релігії

Космополітизм та етнічність (етнізм) – це такі ознаки релігії, які виявляють відповідно її всесвітнє або локальне (в межах одного народу чи етнічної держави) значення.

Етнізм релігії фіксує безпосередній зв'язок між релігійними віруваннями та етнічним середовищем, в якому вони виникають і функціонують, природність процесів їх еволюції. В етнічності тієї чи іншої релігії відображається специфіка походження, історії та розвитку певного народу, особливості його сакралізованого світовідчуття, світосприймання та світоставлення. Етнічна релігія фіксує результати пізнання певним етносом світу, природного і надприродного, своєрідно акумулює увесь його духовний досвід. Кожний народ має свої специфічні уявлення трансцендентного. Саме через своєрідні форми і характер його сприймання він організовує та відтворює самого себе, своє середовище. Етнізм релігії дає можливість пізнати через нього сам народ, потаємні сфери і приховані грані його життя, специфіку ментальності.

Етнічність релігії зорієнтована на збереження і відтворення етносу, його

культури, традицій. Звичайно, при цьому вона, маючи свої конкретні етнічні вияви, замикає певний народ в рамках однієї людської спільноти, сепарує його за етнорелігійною ознакою від інших людей, підтримує й культивує його етнічну та релігійну самість. Етнічність релігії формує в її носіїв відчуття якоїсь своєї етнічної і релігійної визначеності, навіть особливості, обраності, вищості. Саме це вирізняє, відособлює певний народ з-поміж інших. На таких ознаках ґрунтується характерне для багатьох етнічних релігій національне месіанство. У них своя релігія і свій етнос набувають значення абсолютної цінності.

Сама по собі етнічність релігії не має ні негативного, ні позитивного значення. Все залежить від того, в якому контексті вона проявляється. На рівні усвідомлення своєї іншості – етнічної чи релігійної – релігійний етнізм щодо їх носіїв є явищем позитивним, а щодо носіїв іншої етнорелігійності – нейтральним. Але в момент переростання його в усвідомлене визнання своєї обраності за ознакою кращості, особливої місії, що передбачає нав'язування своєї віри іншим народам, етнізм набирає ознак шовінізму і набуває негативного значення.

Космополітизм (від грецького *kosmopolitus* – громадянин світу, всесвіту) виник як ідеологічний і політичний рух у Стародавній Греції в період кризи античного полісу. Саме тоді з'явився і сам термін, яким позначали таку систему поглядів, що прагнула замінити етнічність на безетнічність, позаетнічність, всесвітність у політичному (громадянському) значенні.

Релігійний космополітизм – більш пізнє явище, яке постає внаслідок свідомого чи несвідомого зняття, а то й подолання етнічності релігії або ж відтворення нейтральної (індиферентної) орієнтації на етнічні чинники. Він, з одного боку, ґрунтується на визнанні можливості існування етнічності в релігії, а з іншого – відмежовується від неї, що виявляється в нехтуванні наявності у віровченні й культі релігій етнічних рис, країни походження їх засновників, особливостей етногеографічного регіону та етнічного середовища, в якому та чи інша релігія виникла. Етнічні чинники віровчення при цьому стають несуттєвими, на них не акцентують увагу, їх не помічають і навіть замінюють на якісь позанаціональні або ж наднаціональні. Доведений до свого логічного завершення релігійний космополітизм призводить до нівелювання (навіть відкидання) етнічної специфіки віровчення, обрядів, організації релігійного життя, архітектури культових споруд, взагалі до заперечення свого особливо-виняткового в ментальності і духовності того чи іншого народу.

Космополітизм є неодмінною ознакою світових релігій, але його формування – це поступовий історичний процес, який розпочинається ще в рамках етнічних релігій. Разом із укрупненням етнічних спільнот – від роду і племені до народності, а зрештою – й до етнічної або політичної нації – відбувається також укрупнення, якщо так можна сказати, розуміння Бога. Це виявляється в переході від уяви про множинність богів у первісних вірувань до пантеону богів союзу племен, від богів окремого народу до єдиного Бога нації, а

потім – і всього людства. Світові релігії, на відміну від етнічних, які зберігають або відтворюють незмінні етнічні норми та цінності, саме завдяки своїй космополітичності сприяють появі нових синкретичних форм прочитання загальнорелігійних значень. Це призводить до того, що утворюються національні буддизми (чань, дзен, сон), іслами (турецький, іранський), християнства (українське, болгарське, російське, грецьке).

Саме космополітизм утверджує в релігії загальнолюдські цінності справедливості, братерства, свободи, рівності, цінність самої людської особистості, її життєвого оптимізму, самовідданого служіння, безкорисливої допомоги нужденним тощо.

Космополітизм релігії є водночас і фактором-причиною і результатом-наслідком нівеляції якоїсь етнічної специфіки віровчень, культу, організації. Він універсализує релігійну сферу і віддає перевагу релігійним та загальнолюдським цінностям над етнічними. Космополітизм світових релігій – результат поступової універсализації складових всього релігійного комплексу.

Космополітизм та етнічність релігії розкриваються через певні поняття, специфічні для кожної релігійної традиції. Так, у християнстві космополітизм постає як вселенськість, кафолічність, соборність, а етнічність – як помісність. Ці поняття застосовуються при формуванні організаційного устрою конфесії. Надаючи церкві ознаки вселенської, віруючі вселенським вважають християнство у всій повноті його вчення, а не лише у формі організації. Саме у віровченні, особливо в догматиці, етнічні корені якої віднайти найважче, космополітизм представлений найпослідовніше. Уся християнська догматика за своїм змістом і суттю є космополітичною. Насамперед, такою є сама ідея єдиного Бога. Крім монотеїзму як вищого вияву релігійної свідомості, космополітизм християнства виражають також інші його віросповідні принципи, зокрема теоцентризм (Бог присутній у житті не лише даного етносу, а й усього людства), креаціонізм (світ створений не лише для певного етносу в етнічних формах і образах, а для всіх людей, тому має загальнолюдську значущість, що розкривається через вселюдські символи), антропоцентризм (створений Богом Адам – предок не лише однієї етнічної спільноти, а й усього людства), божественній природі Ісуса Христа тощо.

Але найкраще подолання етнічного тла зафіксоване у християнських книгах Святого Письма, які демонструють, як у рамках однієї релігійної традиції можна зняти етнізм Старого й утвердити космополітизм Нового Завітів.¹ На зміну старозавітному етноцентризму приходить антропоцентризм Євангелій і Послань, оскільки Дух Божий “виділяє кожному особливо, як Він хоче”. Так, якщо в центрі уваги Старого Завіту постає окремий, обраний Богом народ, з яким він укладає союз (завіт), то в Новому Завіті Бог піклується вже про кожну людину, а через неї – про все людство, всі народи, адже спасіння йде до всіх людей і всі вони стають

¹ Див.: Филипович Л. Етнологія релігії. – К., 2000. – С.66-67.

єдиним народом Божим.

Якщо змістовна універсальність (космополітичність) християнства виявляється в його теологічних конструкціях, то християнський обряд, при всьому його спрощенні, відмові від суто етнічної старозавітної обрядовості, від деталізації норм співжиття віруючих, від орієнтації на офірність (жертвовність) тощо, існує в етнізованих формах. Саме за обрядом можна ідентифікувати християнські церкви, відрізнити їх одну від одної. Навіть універсалізовані католицькі церкви визнають, що серед Східних обрядів християнської церкви немає однаковості (одностайності). Вони засвідчують також існування антіохійського, олександрійського, константинопольського (або візантійського), східно-сирійського, вірменського обрядових стилів. Немає єдності і в Західному обряді, де найбільш поширеним, звичайно, є римський, але, крім нього, тут є ще амброзіанський, галліканський, мосарабський, домініканський та картузіанський обряди, які практикуються в різних місцевостях і серед різних народів, що сповідують християнство і належать до католицької церкви.

Універсалізацію культової сфери зазнають також інші світові релігії. Так, щоб стати мусульманином, достатньо в присутності єдиновірців виголосити по-арабськи формулу сповідання віри: “Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед – посланець Його”. Так само і буддистом можна стати, прийнявши, тобто проголосивши, три найдорожчі цінності – Будду, дгарму (істину), сангху (громаду) і шукаючи притулку в них.

Таким чином, релігія як живий елемент процесу, в якому діють етнічні спільноти і який спрямований на конкретну людину, містить у собі ознаки як космополітизму, так і етнічності. Етнічними елементами релігії виступають переважно міфологія, ритуал, тип психічного сприйняття світу. Вселюдським є сам феномен та механізм віри в надприродне, світоглядна та компенсаційна функції релігії. В релігії етнічне і вселенське, перебуваючи на початковій стадії своїх взаємин з антагоністичними, взаємовиключаючими явищами, в процесі свого контактування та історичного розгортання обопільно доповнюються, а з часом і органічно довершуються. Отже, космополітичне універсалізує етнічне, а етнічне реалізує космополітичне.

Практичний конфлікт між вселенським та національним у будь-якій світовій релігії існував завжди. Ця суперечність – історична, але в сучасну епоху, епоху діалогів і компромісів, Церква має не протиставляти, а шукати форми співіснування універсального і національного, долаючи – теоретично і практично – цей конфлікт шляхом компромісу між його внутрішнім космополітизмом і зовнішньою етнічністю.

3. Історичні етапи та закономірності етнорелігієгенезу

З історичного погляду етнорелігійні взаємини розгортаються через **етнорелігієгенез**. Етнорелігієгенез – це розвиток етнорелігійних систем (кожної зокрема та у взаємодії з іншими), в результаті якого формується специфічна етнорелігійна спільність або їх сукупність, що мають сталі ознаки, які проявляються в особливостях життєдіяльності та культурі етносу, його уявленнях, серед них і в релігійних, про світ, самих себе. Зміни, які переживають етноси в ході своєї генези, а відповідно і їхні релігійні системи, дають підставу говорити про історичні етапи та закономірності процесу.

Панівна донедавна марксистська теорія розвитку людства, стверджувала, що людство у своїй історії проходить п'ять суспільно-економічних формацій, яким відповідають певні стадії етнорелігієгенезу. Первісно-общинній формації були притаманні такі етнічні одиниці, як рід і плем'я, для яких характерні родові і плем'яні релігійні культи. В епоху рабовласницької та феодальної формації з'являється нова етнічна спільність – народність, що виробляє більш розвинуті форми релігійних вірувань, відомих як етнічні релігії. Капіталізм внаслідок своєї інтегративної природи прискорює асиміляцію малих народів та народностей, створюючи вищий тип етнічної спільності – націю, разом з якою етнічні релігії зростають до національних і навіть світових. І остання – безкласова формація нібито знімає консервативність і реакційність націй, проголошуючи злиття націй і класів у єдину людність. Відповідно релігія втрачає свої класові корені: безнаціональне суспільство має характеризувати вже безрелігійність людства.

Формаційний підхід, як виявилось, нездатний з'ясувати невідповідності, зокрема часу та умов виникнення світових релігій (у різних народів вони з'явилися в різні історичні епохи і на різних стадіях їх цивілізаційного розвитку), одночасне існування в одного й того ж народу етнічної та світової релігії тощо. У такій схемі з її фаталізмом, певною запрограмованістю немає місця справжньому суб'єкту історії – людині, етносу. Вся реальна історія з її суперечливою непередбачливістю втрачає реальність, стає ілюстрацією до голої теорії.

Навряд чи альтернативною можна вважати традиційну релігійну або сучасну псевдорелігійну концепцію, які появу етносів і релігії пов'язують з творчою діяльністю Бога або необхідністю побудови земного раю, який повернув би витокову етнічну та релігійну єдність людства.

Відома спроба Л.Гумільова пояснити появу етносів на основі антиформаційних підходів приводить до того, що етнос постає вже не як історичне чи культурне, а як природне та біосферне явище. Спираючись на принцип пасіонарності (надлишкова енергія суто біологічного походження) як етнотворчий фактор етногенезу, дослідник у ньому виявив декілька фаз: зародження етносу, його становлення та розквіту (тобто історичного існування), занепаду та релікту, що завершується зникненням етносу. На жаль, Л.Гумільов зупинився лише на періодизації етнічного розвитку, не включивши релігію до цього процесу, хоча повсякчас звертався до неї з метою ілюстрації своїх

теоретичних розмірковувань та висновків.

Як бачимо, відсутність загальновизнаної, всебічно обґрунтованої теорії етнорелігієгенезу, яка б розкрила природність (біологічність) та суспільність (історичність, соціальність, цивілізаційність) етнорелігійних змін, суттєво впливає на єдину їхню періодизацію. Проте, на нашу думку, у взаєминах етнічного і релігійного можна виділити етап їх абсолютного поєднання, на зміну якому приходять періоди акцентації етнічних ознак у рамках національних релігій, а з появою світових релігій вже релігійних домінант. З виникненням наднаціональних чи транснаціональних спільнот новочасна секуляризація знову актуалізувала етнічне значення аксіологічних смислів релігії.

Етнорелігійні процеси відбуваються із певними закономірностями, які притаманні всім релігіям і всім етносам. Це, насамперед, залежність того чи іншого типу релігій та етнічних утворень від клімату та географічного середовища, в якому проживають людські спільноти. Зовнішніми обставинами зумовлюється не тільки загальний фізичний вигляд представників етносу, а й характер їх ментальності, стиль і спосіб мислення, і, зрештою, – типи релігій, зокрема активні чи споглядальні, пристосовницькі, світоунікаючі чи світоопановуючі.

Зрозуміло, що поява тих чи інших релігій спричинена стадією розвитку і рівнем свідомості людини, її пізнавальними можливостями, глибиною осягнення нею світу земного і світу трансцендентного, що, природно, закладається національною культурою та традицією. Очевидно також, що етнорелігієгенез залежить від рівня соціально-економічної зрілості суспільства, який визначає швидкість, інтенсивність, напрям, перспективи його поступу.

У процесі етнорелігієгенезу можна виділити дію одночасно двох тенденцій. Одна з них спрямована на етнізацію (обетнічення або унаціональнення) людського суспільства та релігій, які в ньому з'являються, друга – на універсалізацію етнічного і релігійного життя людей, тобто певною мірою на денационалізацію усіх сфер, серед них і релігійної, людської діяльності.

Як свідчать історичні факти, етнорелігієгенез протікає відповідно до закону протидії, коли інтенсивність і результативність етнорелігійного розвитку пропорційні ступеню протидії йому. Чим сильніша протидія, тим вищий рівень розвитку, напруга етнорелігійних змін, а чим вищим є цей рівень, тим сильнішою буде протидія йому.

Як закономірність етнорелігієгенезу, діє правило ланцюгової реакції. Етнорелігійне відродження будь-якого народу, як домінуючого, так і підлеглого, неодмінно веде до етнорелігійного ренесансу інших етнонаціональних спільнот не лише своєї, а й інших країн. Так, американська “етнічна лихоманка”, зачепивши більшість етногруп в Америці, з кінця 70-х років перекинулася на західноєвропейські країни. З середини 80-х років етнічний неспокій став фактором суспільного життя Східної Європи, який зрештою зруйнував найбільшу

етнічну імперію – Радянський Союз. Етнічний ренесанс або супроводжується релігійним відродженням, або проходить під релігійними гаслами чи в релігійних формах. У всякому разі всі народи в етноруках намагалися віднайти свою зникаючу ідентичність, що свідчить про всезагальність етнорелігійних пошуків у сучасному світі.

Особливістю сучасних етнорелігійних процесів можна вважати те, що вони вже не відбуваються в рамках одного окремого народу, незалежно від інших етнорелігієгенезів. Останні тісно пов'язані між собою, тобто перебувають і у горизонтальному, і у вертикальному вимірі. Це означає, що на етнорелігієгенез якогось народу безпосередньо впливають подібні процеси інших народів. Зокрема етнічний і релігійний розвиток якоїсь спільноти дедалі менше залежить від внутрішніх, іманентних даній етнічній одиниці причин. Він дійсно стає елементом загального, вселюдського етнорелігієгенезу, підпорядковується його законам, тенденціям, часовим вимірам. Сьогодні умовою здорового етнорелігійного розвитку є збереження і розквіт усіх етносів, а не асиміляція чи поглинання великими націями малих. Цілісність і цінність людства – в його етнічному і релігійному багатстві.

Характерною рисою сучасності є різноманітність не тільки народів та релігій, а й багатоваріантність самого етнорелігієгенезу. Всупереч колись домінуючій думці про уніфікацію всіх суспільних процесів, серед них етнорелігійних, дедалі популярнішою стає думка про неповторність історичного та екзистенційного досвіду кожного народу, який не можна схематизувати, бо збідниться багатство й унікальність шляхів реалізації глибинного потенціалу різних національних культур.

І останнє, етнорелігієгенез має незворотний характер. Ті зміни, які відбулися в етнічному і релігійному обрисі світу, окремих народів, не можна повернути. Тому будувати майбутнє людство як цілісність етнічних спільнот, не враховуючи при цьому їхньої історії чи прагнучи абсолютно відродити колись існуючі народи та їхні релігії – нездійсненна мрія, політична утопія.

4. Функції і роль релігії в етнічних процесах людства

Протягом людської історії функції та роль релігії в житті етносів неодноразово змінювалися через складності етнічних процесів, які характеризуються не лише виникненням і розвитком етносів, а також їхнім занепадом та знищенням.

Якщо під функціями релігії розуміти способи, рівень і напрями її впливу, то можна виділити декілька з них. Так, скажімо, компенсаторна функція релігії, яка щодо суспільства загалом постає як зняття у трансцендентному вимірі життєво

важливих суперечностей і проблем людського буття, на рівні етносу виявляє себе як зняття тих проблем, які набули етнічних форм, і заміщення реальних проблем суто етнічного існування. Компенсаційна функція релігії щодо конкретного народу виявляється в тому, що вона, виводячи реальні цінності даного етносу із світу земного в світ небесний (сакралізація тутешнього життя), фактично заміщує їх у специфічній формі, відображає історичні і повсякденні умови його життя за допомогою релігійно-міфологічних символів, виправдовує статус і змальовує перспективи народу, даючи надію нездійсненим сподіванням пригнобленого народу, чим, власне, виповнює реально неіснуючу рівність народу. Урівнюючи людей в рамках однієї етнічної спільноти, релігія в такий спосіб знімає гостроту соціальних конфліктів у суспільстві.

Якщо конкретизувати щодо етносу загальну світоглядну функцію релігії, яка визначає граничні критерії людського життя, то релігія формує не лише універсальні світоглядні настанови і, як правило, в етнічних формах, але й етнічно означену уяву про світ. Так, порівнюючи релігійну та етнічну картини світу, бачиш, що релігія може виконувати різну за значенням для етносу світоглядну функцію. У рамках етнічної релігії, де етнічна та релігійна картини світу збігаються, ця функція позитивна в частині збереження універсальних знакових комплексів, які відокремлюються через наявний у свідомості людини тієї спільноти, до якої вона належить, єдиний лексичний фон. З появою в етнічному середовищі чужої для нього релігії виникає конфлікт між етнічною і новорелігійною картинами світу. І тут постають питання: як долається суперечність між ними? Чи змінюються вони? У яких формах релігійне пристосовується до етнічного і навпаки? Як релігійна картина світу етнізується і як сакралізується етнічна? Які етнічні символи вводяться до релігійної картини світу і які релігійні стають етнічними? Наслідком взаємодії етнічної картини світу з релігійною, є зміна старих і утворення нової синтетичної константи етнічного світогляду.

Близькою за значенням до компенсаторної та світоглядної функцій релігій виступає рефлексорна. Вона проявляється через відображення всієї сукупності буття якоїсь нації, всіх аспектів її життя. Це виявляє себе у символіці, в якій національне сакралізується, а релігійне – етнізується.

Виконуючи свою комунікативну функцію, релігія на загальнолюдському рівні постає як засіб зв'язку віруючих з Богом у рамках якогось віросповідання, конфесії, церкви. Ця ж функція щодо етносу є домінантою у стосунках єдиновірців, яка ґрунтується на етнічній єдності, сприяючи зближенню і контактам єдиновірців.

Релігії притаманна ще одна роль щодо етносу – інтегративна, завдяки чому забезпечується зв'язок, злагода, згуртованість єдиновірців. У рамках етнорелігій зв'язок етносу за віросповідною ознакою ґрунтується на кровному родстві. Внаслідок пріоритетності етнічного в етнічних релігіях вони краще інтегрують

етнос, ніж світові релігії, для яких релігійні, а не етнічні цінності, є домінантними. Етнічні релігії прагнуть до національної єдності і солідарності, в той час як світові релігії ставлять іншу мету – єдність релігійну, солідарність усіх народів, але за віроповідним принципом.

Може скластися враження, що світові релігії не здатні інтегрувати народи. Проте відомо, яку роль відіграв іслам в інтеграції арабів чи католицизм – поляків, а протестантизм – німців. Усі сучасні європейські народи фактично досягли свого цілковитого національного самовизначення завдяки світовій релігії – християнству, серед них і русичі, яких у рамках єдиної держави допомогло об'єднати християнство.

Похідними від інтегративної є етноформуюча, етноідентифікаційна, етноконсолідаційна, етнозберігаюча та інші функції. У період зародження і утвердження етносу релігія виступає як його інтегратор, а на етапі життєдіяльності нації, особливо при загрозі її існуванню, релігія щодо етносів виконує оберігаючу роль. Згадаємо роль зороастризму у збереженні гебрів та парсів чи роль греко-католицизму – у самозбереженні українського народу.

Таким чином, релігія є позитивною силою щодо етносу, коли повністю або частково вплетена в етнічну структуру народу, коли зближуються конфесійні та географічні кордони етнічної спільноти, якщо релігія і Церква входять до національної культури, коли відбувається в масовій свідомості ототожнення конфесійної та етнічної належності через призму самоусвідомлення та самовідчуття за моделлю “українець-православний”, “узбек-мусульманин”, “швед-лютеранин”, “бірманець-буддист” тощо. Тільки в цьому разі можна говорити про виконання нею інтегративної функції. Але на сьогодні таких монолітних, релігійно гомогенних націй майже не лишилося. Абсолютизувати роль релігії щодо етносу виключно в інтегруючих детермінантах не слід, бо на стадії становлення нації або самозбереження вона може бути різною.

Етноконсолідуюча роль релігії проявляється в тому, що створюються інтегруючі цінності в межах етносу, субетносу, між етносами. Будучи спрямованою на зміцнення однорідності якогось етносу, релігія виконує внутрішньо-етнічну (або інетнічну) функцію, тобто цементує ядро народу, нівелює відмінності або розбіжності між наявними всередині нього субетнічними або етногеографічними групами. Виконуючи цю функцію, роль релігії зростає, оскільки повноцінне передавання етнічного досвіду і традицій неможливе без залучення релігійних каналів. А це тому, що в релігії, особливо національній, закладена модель етнічної цілісності. У процесі консолідації етносу релігія утверджує її всіма своїми складовими. Так, культ зміцнює етнос у процесі виконання культових дій (хрещення дітей, весільних та поховальних церемоній тощо).

Саме культ регламентує національну поведінку, зберігає її етнічні стереотипи та національні традиційні обрядові форми. Індивідуальна подія, багаторазово повторюючись серед етносу, забезпечує структурний ритм

етнічного поля, маніфестує спільність історичної долі. Загальні віросповідні принципи, які визнаються представниками певного етносу, сприяють створенню спільного інтелектуального простору, визначають кордони духовного життя цього народу. Крім того, етноконсолідація має і зовнішні виміри, коли завдяки релігії досягається згуртованість різних народів або в рамках єдиної держави, або всередині одної конфесії, або ж для виконання якогось проекту.

Розглядаючи роль релігії в етногенезі з точки зору лише її функціональності, ми свідомо відмовляємося сприймати релігію як активний і суперечливий фактор соціальних і духовних змін, зокрема як чинник етноісторії, етногенезу, етнорозвитку людства. Традиційно релігія подається виключно як похідне від соціального середовища, яке її породило, а відтак як пасивний наслідок, а не причину локальних або глобальних суспільних, серед них і етнічних, змін. Надаючи релігії лише консервативну, зберігаючу, тобто охоронну функцію, ми сприймаємо її лише як надбудову над соціальними відносинами з дуже пасивною роллю в етнопроцесах. Проте, якщо ми будемо розглядати релігію як складову суспільного процесу загалом, тоді вона постане вже фактором різних соціальних змін, а не лише основою стабільності суспільства. Великі релігійні рухи мали значення для диференціації основних типів суспільства, для створення окремих етносів, окремих цивілізацій. Ідеї, які були закладені в цих релігіях, здатні були істотно змінити традиційні суспільства, змінити світові парадигми і сенси людської життєдіяльності, але за умови певної відповідності тієї чи іншої релігії смислопокладеній діяльності етносу.

Функціоналістська модель релігії однобічно підкреслює позитивний вплив релігії на етнос і недооцінює той факт, що він не завжди був поступальним, інтегративним. Іноді релігія виявляла й свій дестабілізаційний і асоціальний вплив. Більше того, одна й та сама релігія може слугувати меті національної консолідації (наприклад, католицизм у Польщі) або сприяти асиміляції впливів з боку інших націй (наприклад, католицизм у Чехії), а також може викликати етнічні конфлікти, а отже й дезінтегрувати суспільство (той же католицизм в Україні). Проте роль релігії не є функціональною чи дисфункціональною. Випадки, коли релігія виступає як фактор дезінтеграції, конфлікту, руйнування, не завжди засвідчує її негативну природу. Конфлікт на одному рівні може сприяти інтеграції на іншому.

Якщо оцінити роль релігії як сумарний результат і наслідок впливу на етнорозвиток людства, то вона є важливою, а в деякі періоди історії – визначальною, проявляючись у діалектиці своїх амбівалентних значень. Наукове з'ясування ролі релігії передбачає комплексність: з одного боку, релігія виступає інтегративним фактором, який підтримує стабільність етнічної системи і загалом суспільства; з іншого – релігія є джерелом змін у соціальній сфері, які одночасно викликають зміни і в самій релігії.

5. Релігія в національному бутті українського народу

Релігія в житті українства відігравала особливу роль. Не випадково наш народ вважається одним із найрелігійніших у світі, а його історія є свідченням тісного взаємозв'язку між етнічним та релігійним. Протягом свого тривалого етногенезу українці зазнавали впливу різних релігій, зокрема православ'я, католицизму і греко-католицизму, різних типів протестантизму, навіть нехристиянських традицій. Сьогодні активно втручаються в їхнє життя і нетрадиційні та нові релігії.

На певних історичних етапах цей зв'язок був різний за формами, інтенсивністю, наслідками. Найбільш природними, а отже й гармонійними, були відносини між релігією та протоукраїнським етносом у ранню епоху. У автохтонного населення виникає специфічна система вірувань. Вона виросла з місцевих культурних традицій. Слов'янські племена, з яких формувався український етнос, виводили своє походження від етнічних богів. Висновок про те, що "руси – Дажбогові діти", має й нині своїх прихильників серед українських неоязичників. У міру розвитку нашого суспільства окремі плем'яні культури об'єднувалися в єдиний для всіх русів пантеон богів з головним серед них Перуном – богом блискавки і війни. Відтак в історії України релігія вперше зустрілася з етносом у формі язичництва. Поява і формування українського етносу відбувалися під безсумнівним впливом релігії, зокрема автохтонних політеїстичних вірувань, які самі по собі також є результатом синтезу різних плем'яних культів тих народів, що вливалися в праукраїнський етнос. Аналіз давньослов'янського пантеону богів засвідчує його синкретичність. Реформу язичництва прагнув провести князь Володимир – майбутній хреститель Русі, усвідомивши необхідність не стільки етнічної, скільки релігійної спільності для державного об'єднання країни.

Природна еволюція етнічної релігії українців була перервана у X столітті княжим хрещенням Русі. Отже, християнство не з'явилося в Україні як продукт органічного саморозвитку суспільства: всі його конфесійні форми привнесені в Україну ззовні, зокрема православ'я – з Візантії, католицизм – з Риму, протестантизм – з різних європейських країн. Їх поширення мало відосередній характер. А це призводило до розколу суспільства, міжконфесійних колізій, великих трагедій у національному бутті, зумовлених релігійними факторами, до духовних зламів та змін усієї парадигми розвитку українства.

З часу появи на українських землях християнства впливи релігії на етнічний розвиток України значно посилюються та ускладнюються. Треба визнати, що християнство як державна релігія в X-XII століттях прискорило кристалізацію етносу Київської Русі. Разом з тим впровадження нової релігії вплинуло на втрату суспільством своєї релігійної, соціальної та культурної єдності. Протягом століть

поруч із християнством зберігається язичництво як релігія народних мас, які противилися (свідомо чи несвідомо) християнізації. Наслідком цього є утворення феномена двовір'я, яке своєрідно поєднує язичницькі й християнські елементи у віруваннях народу. Відтак християнство в Україні тривалий час існує у народній (для широких мас) та ортодоксальній (для знаті і кліру) формах. Між релігійним та етнічним виникає конфлікт.

Забезпечити своє успішне й повнокровне функціонування в Україні християнство могло лише за умов включення його в історичний та етнічний контекст. З часом воно набуває етнічних рис як у культовій сфері, храмовій архітектурі, так і у витлумаченні деяких віросповідних положень. Християнство Київської Русі активно включається в етногенез і панує в духовному житті нового етносу, тобто відіграє етнотворчу та етноінтегруючу роль. Завдяки християнству походження русів пов'язується вже із біблійним Яфетовим плем'ям, тобто русичі вписуються в пануючу модель світового розвитку.

Включенню нової релігії в процес національної ідентифікації сприяла специфічність духовності українців, їх душевна архітектоніка. Відомо, що українці характеризуються певним індивідуалізмом, перевагою почуттєвого начала над інтелектуальним та волевим, прагненням до духовного усамітнення, високою витривалістю і терпеливістю, бажанням мати заступника тощо. Звичайно, християнство вплинуло на українців, змінивши їх ментальність і моральність у відповідності до Христових заповідей. Водночас умови життя українського етносу реформували і саму християнську релігію. Це дає підстави говорити про особливий її тип – Українське християнство. Йому притаманні такі особливості, як соборноправність, демократичність, софійність, відкритість, побутовість, естетизм тощо.

До XVI ст. християнство в Україні існувало в його східній формі – ортодоксії. В результаті реформаційних рухів, у які була втягнута й Україна, конфесійна єдність була втрачена. Виникла Уніатська церква, з'явилися перші протестантські громади. Відтак християнство поділило український народ за конфесійною ознакою. Поглибилося соціальне розмежування суспільства на основі його релігійної неоднорідності. Народні маси залишилися вірними православ'ю або греко-католицизму, верхи здебільшого належали до католицької або протестантських церков.

У періоди політичної кризи чи деградації життя українського народу провідна роль в етнорозвитку і етноінтеграції переходила до однієї з християнських церков – православ'я або греко-католицизму. Ці церкви виступають у цей час єдиним провідником національної ідеї, інтеграції всіх національних сил, сприяючи індивідуалізації українського етносу. Кризові епохи в українській історії закінчувалися національним і релігійним відродженням. Вони, як правило, в Україні збігалися, живлячи, стимулюючи й активізуючи один одного.

Наявність декількох церков в Україні часто призводило до появи

міжконфесійних суперечок. Вони, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, робили Україну легкою здобиччю для різних держав і церков. Відтак християнство слугувало засобом соціального і національного поневолення народу. Водночас воно було й засобом його боротьби проти соціального і національного гноблення, оскільки відігравало роль фактора, що сприяв збереженню українського етносу як такого. Саме конфесійна строкатість не дала можливості українству повністю зросіянитися чи колонізуватися.

Впродовж більшої частини української історії у народі відсутнє абсолютне поєднання релігійного або конфесійного “МИ” з “МИ” національним. Поступово відбувалася підміна національного почуття релігійним. Після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату православна Церква перетворилася на засіб денационалізації українців (заборона на національну мову богослужіння, на книжки київського друку, український обряд хрещення тощо). Оросієння православ’я призвело до знищення в українців їх національного почуття, підміни його конфесійним. Протиставлення релігійного “МИ” національному негативно позначилося на динаміці національного “МИ” українців. Православ’я призводило до деградації етнічної самосвідомості українців, до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі. Водночас і греко-католицизм з його орієнтацією на вселенськість християнства інколи втрачав національні обриси, розмиваючи українську специфіку кафолічною вірою або уніфікуючи етнічну своєрідність обрядової діяльності до всезагальних католицьких форм.

Експерименти з українцями в духовній сфері тривали і в атеїстичні часи, коли вони були відлучені від будь-якої релігії. Відібравши мову і національні вияви релігії – ці основні індикатори етнічної належності, радянська держава майже знищила в такий спосіб етнічність українців. Незважаючи на всі катастрофічні злами в духовній історії, лише завдяки національній свідомості окремих представників народу, його душі та зафіксованій у народну творчість ментальності етнос зберігся. Етнічне у взаєминах із релігійним виявилось сильнішим. Воно змогло інкорпорувати, інфільтрувати, знейтралізувати чужі ідоли та ідеали всупереч дезінтегративній та асиміляційній діяльності окремих церков.

Все це та багато іншого свідчить про те, що національне і релігійне в історії українського народу тісно пов’язані. Аналіз сучасного духовного стану українського суспільства підтверджує їх історичну взаємозалежність, дає можливість констатувати складність етнорелігійних проблем в Україні, а водночас шукати й знаходити шляхи їх розв’язання, які збережуть міжетнічний і утвердять міжконфесійний мир у нашій державі.

Контрольні завдання і запитання

1. Що таке етнологія релігії? Розкрийте її предметне поле, основні

категорії.

2. Дайте визначення етносу, нації, релігії. Чим є релігія в структурі етносу і чим є етнос щодо релігії?
3. Назвіть характерні риси етнічних і світових релігій. В чому полягає космополітизм та етнічність християнства?
4. Як би Ви визначили основні історичні віхи та закономірності етнорелігієгенезу?
5. Визначіть функції і роль релігії в світових етнічних процесах.
6. Яку роль відіграла релігія в житті українського народу?

Тематика рефератів

1. Етнічні (національні) релігії як історичний етап взаємодії етнічного і релігійного.
2. Національні церкви як релігійні інституції.
3. Вплив християнства на розвиток різних етносів.
4. Роль релігії в самоідентифікації українців.

Рекомендована література

1. Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998.
2. Ипатов А.Н. Национальная культура и религия. – К., 1985.
3. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996.
4. Минкявичюс Я. Религия в многонациональном мире. – Вильнюс, 1978.
5. Нельга О. Теорія етносу. – К., 1997.
6. Релігієзнавчий словник (відповідні терміни). – К., 1996.
7. Рибачук М. та ін. Національне відродження і релігія. – К., 1995.
8. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Київ-Тернопіль, 2000.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
10. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990.
11. Филипович Л. Етнологія релігії. – К., 2000.